

MAGYAROK EMLÉKEZETE

A sorozatot szerkeszti és a kötetet lektorálta
Margócsy István és Szörényi László

A sorozatban megjelent:

Sárközy Péter: Faludi Ferenc
Kerényi Ferenc: Madách Imre
Gergely András: Széchenyi István
Devescovi Balázs: Eötvös József
Kőszeghy Péter: Balassi Bálint

S Z A J B É L Y M I H Á L Y

Jókai Mór

(1825–1904)

KALLIGRAM
Pozsony, 2010

nem is tudtak olvasni. Nyilván növekedett persze a könyvolvasók száma is, de tudomásul kell venni, hogy a közönség is kettészakadt újság- és könyvolvasókra, s a kettő bogár-rovar viszonyban van egymással: minden könyvolvasó újságolvasó, de nem minden újságolvasó könyvolvasó. A tömeges olvasóközönséget az újságolvasók jelentették, Jókainak pedig, miután a hírlapok biztosították számára a kenyeret, elsősorban a tárcaműfaj követelményeinek és a tárcaalvasók elvárásainak kellett eleget tennie.

Igazi nagysága pedig abban áll, hogy miközben teljes mértékben sikerült ezt az új közönséget magával ragadnia kalandos történeteivel, elkápráztatta az olyan, tradicionális elvárásoktól (irodalomtörténeti kánontól) elvonatkoztatni képes elit olvasókat is, amilyen – példának okáért – a korábban már idézett Csáth Géza, Márai Sándor vagy Nemes Nagy Ágnes. Nekik persze könnyű: ők nem voltak irodalomtörténészek. Számomra viszont írásaik nem csupán ötletet, hanem kihívást is jelentenek: e könyv tétje az, hogy az irodalomtörténet-írás képes-e a maga eszközeivel láthatóvá tenni, markáns vonalakkal felrajzolni azt a Jókait, amely az ő szemeik előtt mintegy lebegve, álmoképszerűen körvonalazódott.

Jókai indulása. Az első írói sikerek

Jókai első, mindjárt figyelmet keltő prózai írásai – két regényrészlet, három novella – 1845-ben jelentek meg. Karrierje ezután gyorsan ívelt felfelé. Még csak huszonnégy éves volt, amikor 1847 közepén Frankenburg Adolf átadta neki az Életképek szerkesztését, mely Jókai irányításával a kor legnépszerűbb irodalmi és társaséleti lapjává, nemzedéke fiatal íróinak gyülekezőhelyévé vált. Petőfivel szoros baráti és munkatársi kapcsolata alakult ki, a közönség igen jól fogadta munkáit, írói és szerkesztői honoráriumaiból gond nélkül élhetett, és családjával is sikerült elfogadtatnia, hogy az ügyvédi pálya helyett az irodalmi választja. Ennek a felhőtlen időszaknak 1848 nyarán váratlanul vége szakadt. A kor ünnepelt, ám nála nyolc évvel idősebb, kétes erkölcsű színésznőjével, Laborfalvi Rózával kötött házassága miatt, akinek már egy tizenhárom éves fattyúgyermeke is volt, mind családjával, mind Petőfivel megromlott a viszonya. Különösen zokon vette, hogy Petőfi, a házasságot megakadályozni igyekezve, a komáromi rokonsággal, anyjával és bátyjával szövetkezett. Összezdördültek amiatt is, hogy Petőfi, kihasználva Jókai távollétét, közreadta az Életképekben saját Vörösmarty ellen írott versét, noha jól tudta, barátja kifejezetten ellenzi ezt. 1848 őszén azután a háborús viszonyok gyorsan szétzilálták az irodalmi élet megszokott kereteit. A divatlapok, közöttük az Életképek, elvesztették a közönségüket és megszűntek, magának Jókainak is a politika felé fordult az érdeklődése, és publicisztikai tevékenységet folytatott, a reformkor évtizedeiben irodalmi központtá vált Pest-

Buda 1849-ben többször is gazdát cserélt. A korábban sikeres íróknak váratlanul anyagi nehézségekkel kellett szembenéznie. Leküzdésük érdekében előbb a Pesti Hírlap szerkesztésére vállalkozott, majd a Debrecenbe menekült kormány hivatalos lapjának, a Közlönynek irányította a politikai cikkeket közlő részét. Amikor pedig ezek békepárti hangneme miatt szembe került Kossuthal, saját periodikumot adott ki Esti Lapok címmel, mely a negyvennyolcas törvényeket „az ellenség és a *tűl-zók* ellen” egyaránt védelmezni igyekezett.²² Mérsékelt elvei ellenére a fegyverletétel után bujkálásra kényszerült.

A CSALÁD. INDÍTTATÁSOK ÉS ELVÁRÁSOK

Jókai 1825-ben született Komáromban, ebben a virágzó, dunai kereskedelmének köszönhetően a korabeli Magyarországon kivételesen fejlettnak számító, gazdag kereskedő-iparos polgársággal rendelkező városban.

A felvidéki fakereskedés s a dunai gabonaiüzlet egyik fő rakhelye lett a város két partja, s az a sajátságos körülmény támadt, hogy egy tisztán magyar városban a kereskedői osztály lesz a hangadó, az tart hintókat, lovakat, az ünnepel legfényesebb névnapokat (más cím alatt még nem szokás multságokat tartani), az mutatja be a legbecsebb ruhákat és ékszereket a templomban és a sétányon. A földbirtokos osztály, a magyar arisztokrácia künn a falvakban lakik, s ha összejön is törvénytevő napokon a városban, éppen nem szorítja háttérbe a bennszülött előkelőséget.²³

Az elátkozott család című regényében mutatta be Jókai ily módon a város 18. század végi állapotát, melynek fejlődése

²² Takáts, 1930, XXXVII.

²³ JMÖM Reg 11, 57.

a következő évtizedekben sem torpant meg. Apja ügyvédként és árvagyámként dolgozott itt, Móric fia első irodalmi kísérletei a hozzá intézett névnapi köszöntők 1832-ből és 1833-ból.²⁴ Az alkalmi költészet jellegzetes darabjai ezek, hasonló igen sok született a korban. A családon belüli viszonyokra, a szülők feltétlen tiszteletére utal a nyolc éves fiú jegyzete rövidke verséhez: „Azért az egyért pedig kérek alásan engedelmet, hogy kedves Atyámat ezen verseimbe »te« szolitottam, mert ez nem tiszteletlenségből, hanem a versnek jobb kimenetelért esett.”²⁵ Jókai József korán, már 1837-ben meghalt, fiához írott levelét nem ismerjük, noha elég valószínű, hogy Jókai pozsonyi diákévei alatt, ahová német szót tanulni adták 1835-ben, írásban is érintkeztek.

Az irodalom iránti érdeklődés, az alkotómunkával való kísérletezés korábban sem volt ismeretlen a Jókai családban. Eszter nővére visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy édesapjuk szép könyvtárat gyűjtött össze, benne kéziratos kötetekkel, melyeket a kor nyomtatásban nehezen vagy egyáltalán nem hozzáférhető szerzőitől saját maga másolt és állított össze.²⁶ A Komáromban megfordult színtársulatok előadásairól állítólag tudósításokat küldött a pesti lapoknak.²⁷ Apja költői és művészi hajlamait Jókai is emlegette 1883-as emlékirataiban, azzal a megjegyzéssel, hogy polgári foglalkozása nem kedvezett a poézisnak. A család számára azonban a kérdés ily módon aligha vetődött fel, abban az időben ugyanis a belletrisztika csak a társadalmilag megbecsült polgári karrier kiegészítőjeként volt problémamentesen elfogadható. Igen tanulságos ebből a szempontból az a levelezés, amelyet a Jókai édesapja-

²⁴ Szövegüket közli: Szabó, 1904, 38, JMÖM Lev 1, 5.

²⁵ JMÖM Lev 1, 5.

²⁶ Szabó, 1904, 30.

²⁷ Szabó, 1904, 30.

hoz hasonlóan műkedvelő literátor, Gedő József folytatott az 1830-as évek közepén László fiával, aki kenyérkereső foglalkozásként tekintett az írói pályára. A szövegeket feltáró Labádi Gergely kiváló esettanulmányából nagyon világosan bontakozik ki a korabeli értékrend: a szó eredeti értelemben vett *amatőrként*, mintegy az értelmiségi pályára való felkészülés részeként irodalommal foglalkozni szükséges, az e területen elért sikerek bizonyítják az ifjú talentumát és növelik a család nevének fényét, de az írást kenyérkeresetként űzni komolytalan és léha, főként pedig kilátástalan dolog.²⁸

Az apa korai halála után a családfő szerepét részint tizenegy évvel idősebb Károly bátyja, részint volt komáromi tanára, Vály Ferenc, Eszter nővérének későbbi férje vette át. Amíg Jókai, apja nyomdokaiba lépve, ügyvédi pályára készült, az özvegy édesanyával együtt mindannyian felhőtlen örömmel figyelték első önképzőköri szárnypróbálgatásait. Ezekre Tarczy Lajos kezei alatt a pápai református kollégiumban került sor, ahol az 1841/42-es tanévet töltötte. Nem sokkal az iskolakezdet után, november 21-i dátummal már be is került az *Ifjúsági képzőtársaság* érdemkönyvébe *Mi az?* című verse. 1842 februárjában ugyanilyen elismerésben részesült *Az istenítélet* című elbeszélése, valamint egy újabb költeménye. Júliusban *Tűz és víz* című elbeszéléssel egy arany jutalmat nyert, az érdemkönyvbe került munkáiból pedig az évváró ünnepségen részleteket olvastak fel.²⁹ Sikereinek értékét az utókor szemében csak növeli, hogy a pápai kollégium önképzőkörében igen erős társaság gyűlt ekkor össze. Ma már kevésbé ismert alkotók mellett ott volt az összejöveteleken az ugyancsak pápai diák Petőfi, akinek most jelent meg nyomtatásban első verse, és a később festővé lett Orlay Petrich Soma, aki diákkorában még

²⁸ Labádi, 2002.

²⁹ Szabó, 1904, 49–52.

inkább írással kísérletezett. Ők ketten egyébként az iskolaév lezárulta után Komáromba is ellátogattak.

A család a következő tanévben, amikor Jókai már Kecskeméten tanult, változatlan figyelemmel követte a legkisebb gyermek irodalmi működésének alakulását. Az alföldi mezővárosban írta első színpadi művét, a *Zsidó fiút*, mely dicséretben részesült a Nemzeti Színház pályázatán. Rá vonatkoznak édesanyja egy keltezetlen, de minden bizonnyal 1843 novemberében íródott levelének következő sorai: „[...] hát a *sidó fiú* mit tsinál írj felöle és iparkodj kiadatni nagyon örülnék hamég ate munkádat lát hatnám és még hajóis vólna [...]”³⁰ Ugyanezen levél Vály Ferenc által írott része pedig arról tanúskodik, hogy rokonai nem csupán érdeklődéssel követték irodalmi szárnypróbálgatásait, hanem arra is igényt tartottak, hogy mintegy első olvasóként eldönthessék: érdemes alkotásról van-e szó. Nagyon szeretnénk, fogalmazott Vály, minden bizonnyal valamely, a pápai *Tavasz* című évkönyvnek szánt írásra utalva,³¹ „[...] ha Pápára küldendő munkáját, – mit postán ha egyszerre egészen nem, részenként elküldhetne hozzánk – csekély bírói rostánkon bocsátaná át!”³² Jókai sokáig természetesnek érezte, hogy alkalmazkodjék a családon belüli értékszemponthoz és szokásjoghhoz. Ám amikor az első komoly ajánlatokat megkapta a különböző kiadóktól és szerkesztőktől, azonnal érzékelte, hogy ezek elfogadása az arányok felborulásával fenyeget: az irodalom immáron nem az ügyvédi tevékenység kiegészítője lesz életpályáján. Éppen ezért nem egyszerűen az otthoniak hozzájárulását kérte a felkérések elfogadásához, hanem elébe igyekezett menni a várható ellenvetéseknek és aggodalmaknak.

³⁰ JMÖM Lev 1, 13.

³¹ JMÖM Lev 1, 270.

³² JMÖM Lev 1, 12.

1846 februárjában arról számolt be édesanyjának, hogy ügyvédi irodabeli főnöke, Molnár József a *Hétköznapiok* című frissen elkészült regényét a neves kiadó, Heckenast figyelmébe ajánlotta. A levél legfontosabb közlendője mégis az, hogy Molnár véleménye szerint „[...] kár volna prókátor mester-ségre adnom a fejemet, az irodalomban szebb pálya vár reám [...]”.³³ E szavak, ha egy sikeres ügyvéd szájából hangzanak el, vélhetően Jókai, a szülői házban igen sokat nyomhatnak a latban. Ugyanebben a levelében beszámolt arról is, hogy Fánccsy ugyan húzza-halasztja a *Két gyám* című színművének bemutatását, de „[...] ezért nem esünk kétségbe, – a Divatlap, levonva a levonandókat, kifizetett, s pénzzel így kényelmesen kijövök”.³⁴ Ugyanezen év őszén arról adott hírt bátyjának, hogy az *Életképek* 30 pengő forintot ajánlott munkáinak minden ívéért.³⁵ A *Hétköznapiok*at végül a másik vezető kiadó, Hartleben jelentette meg, Heckenasttal viszont novellái kiadására kötött szerződést. 1846. december 3-án újabb sikerekről számolt be édesanyjának:

Frankenburg felszólított, hogy a jövő félévre lapjában a színházi referálást vállalom magamra havonkénti 15 pft és így zárt-székkeli megtiszteltetés mellett. Ezen kívül a két Divatlappal félévenkénti hat novellára vagyok szerződve. Dolgom igen sok lesz és tisztességesen jutalmazva, mi legalább fiatalabb éveimre meglehetősen jövedőt biztosít. Becsületben álló nevem van, a nálamnál nagyobbak szeretnek, a velem egyenlőkkel jó harmóniában vagyok, még eddig sorsomnak semmi árnyékoldalára nem találtam, de ha találnék is, melyik ország és micsoda életnem az, a miben a bajokat kikerülhetném? Míg így kissé jó

³³ JMÖM Lev 1, 25.

³⁴ JMÖM Lev 1, 26.

³⁵ JMÖM Lev 1, 30.

hírben álló névre tevén szert, tán a komolyabb társadalmi életben is könnyebben fogok előre haladhatni...³⁶

Jókai irodalmi tevékenységét tehát mintegy ugródeszkaként igyekezett elfogadtatni az otthoniakkal. A „komolyabb társadalmi élet” nyilván elismert polgári foglalkozást, tiszteletben álló polgári karriert jelent. Ennek mintegy megalapozója és egyben értékmérője az anyagi biztonság, a jó kereset. Anyjához és bátyjához írott leveleiben Jókai mindig részletesen számot adott azokról az egyébként valóban nem jelentéktelen bevételekről, amelyek irodalmi tevékenysége nyomán keletkeztek. Előbb idézett levele végén leszögezte például, hogy a honoráriumoknak köszönhetően nem kér otthonról támogatást. A korban oly sokat emlegetett hazának, magyar nyelvnek, nemzeti művelődésnek való használni akarásról, az irodalom magasztos feladatairól, a hazafiúi kötelezettségekről viszont szót sem ejtett. Helyette későbbi leveleiben is azt állította előtérbe, aminek értéke a komáromi kereskedő-iparos világban vitathatatlan lehetett: az anyagi előrehaladást.

1846. december 17-én arról írt édesanyjának, hogy túlesett az ügyvédi vizsga írásbeli részén is, pár nap múlva felesküszik. Ezt röviden elintézte a levél elején, majd részletesen beszámolt irodalmi sikereiről: Heckenast megveszi novelláit és regényét, színibíráói tevékenységének eredményeként Fánccsy érdeklődik színműve iránt.³⁷ Tíz nappal később pedig büszkén fejtegette, hogy az önálló élet megteremtésével kapcsolatos nagy összegű kiadásai is „egyenlő lépést tart” bevétele, „olgy kényelemben élek, mellynél nagyobb egy hirtelen kívánni sem tudnék”, és ismételten megerősítette, hogy pénzt otthonról semmi esetre sem szándékozik kérni.³⁸ Újabb két nap múl-

³⁶ JMÖM Lev 1, 34.

³⁷ JMÖM Lev 1, 37.

³⁸ JMÖM Lev 1, 38–39.

1846 februárjában arról számolt be édesanyjának, hogy ügyvédi irodabeli főnöke, Molnár József a *Hétköznapiok* című frissen elkészült regényét a neves kiadó, Heckenast figyelmébe ajánlotta. A levél legfontosabb közlendője mégis az, hogy Molnár véleménye szerint „[...] kár volna prókátor mesterségre adnom a fejemet, az irodalomban szebb pálya vár reám [...]”.³³ E szavak, ha egy sikeres ügyvéd szájából hangzanak el, vélhetően Jókai, a szülői házban igen sokat nyomhatnak a latban. Ugyanebben a levelében beszámolt arról is, hogy Fánccsy ugyan húzza-halasztja a *Két gyám* című színművének bemutatását, de „[...] ezért nem esünk kétségbe, – a Divatlap, levonva a levonandókat, kifizetett, s pénzzel így kényelmesen kijövök”.³⁴ Ugyanezen év őszén arról adott hírt bátyjának, hogy az *Életképek* 30 pengő forintot ajánlott munkáinak minden ívéért.³⁵ A *Hétköznapiok*at végül a másik vezető kiadó, Hartleben jelentette meg, Heckenasttal viszont novellái kiadására kötött szerződést. 1846. december 3-án újabb sikerekről számolt be édesanyjának:

Frankenburg felszólított, hogy a jövő félévre lapjában a színházi referálást vállaljam magamra havonkénti 15 pft és így zárt-székkeli megtiszteltetés mellett. Ezen kívül a két Divatlappal félévenkénti hat novellára vagyok szerződve. Dolgom igen sok lesz és tisztességesen jutalmazva, mi legalább fiatalabb éveimre meglehetősen jövedőt biztosít. Becsületben álló nevem van, a nálamnál nagyobbak szeretnek, a velem egyenlőkkel jó harmóniában vagyok, még eddig sorsomnak semmi árnyékoldalára nem találtam, de ha találnék is, melyik ország és micsoda életnem az, a miben a bajokat kikerülhetném? Míg így kissé jó

³³ JMÖM Lev 1, 25.

³⁴ JMÖM Lev 1, 26.

³⁵ JMÖM Lev 1, 30.

hírben álló névre tevén szert, tán a komolyabb társadalmi életben is könnyebben fogok előre haladhatni...³⁶

Jókai irodalmi tevékenységét tehát mintegy ugródeszkaként igyekezett elfogadtatni az otthoniakkal. A „komolyabb társadalmi élet” nyilván elismert polgári foglalkozást, tiszteletben álló polgári karriert jelent. Ennek mintegy megalapozója és egyben értékmérője az anyagi biztonság, a jó kereset. Anyjához és bátyjához írott leveleiben Jókai mindig részletesen számot adott azokról az egyébként valóban nem jelentéktelen bevételekről, amelyek irodalmi tevékenysége nyomán keletkeztek. Előbb idézett levele végén leszögezte például, hogy a honoráriumoknak köszönhetően nem kér otthonról támogatást. A korban oly sokat emlegetett hazának, magyar nyelvnek, nemzeti művelődésnek való használni akarásról, az irodalom magasztos feladatairól, a hazafiúi kötelezettségekről viszont szót sem ejtett. Helyette későbbi leveleiben is azt állította előtérbe, aminek értéke a komáromi kereskedő-iparos világban vitathatatlan lehetett: az anyagi előrehaladást.

1846. december 17-én arról írt édesanyjának, hogy túlesett az ügyvédi vizsga írásbeli részén is, pár nap múlva felesküszik. Ezt röviden elintézte a levél elején, majd részletesen beszámolt irodalmi sikereiről: Heckenast megveszi novelláit és regényét, színibíráói tevékenységének eredményeként Fánccsy érdeklődik színműve iránt.³⁷ Tíz nappal később pedig büszkén fejtegette, hogy az önálló élet megteremtésével kapcsolatos nagy összegű kiadásaival is „egyenlő lépést tart” bevétele, „olgy kényelemben élek, mellynél nagyobb egy hirtelen kívánni sem tudnék”, és ismételten megerősítette, hogy pénzt otthonról semmi esetre sem szándékozik kérni.³⁸ Újabb két nap múl-

³⁶ JMÖM Lev 1, 34.

³⁷ JMÖM Lev 1, 37.

³⁸ JMÖM Lev 1, 38–39.

tán arról adott hírt, hogy Heckenast 300 pengő forintot ad novelláiért, melyek korábban különböző divatlapokban jelentek meg.

Épen, hogy e sorokat írom, jó hozzám Baráth Józsi s felszólít a szerkesztőség nevében, hogy vállaljam el az újdonság írást a Jelenkornál. Ha havonként 30—35 pengőt fizetnek érte, elvállalom, különben nem, mert így is elég a dolgom.³⁹

Következő leveléből kiderül, hogy a Jelenkor munkájáért havi 35 pengő forintot ajánl havonta, „mennyit még Garainak és Nagy Ignácznak sem fizetett”.⁴⁰ Dolgozótársul hívták a győri Hazánkhoz is,⁴¹ májusban pedig arról számolt be, hogy a következő félévtől ő lesz az Életképek szerkesztője, félévenként 700 pengő forint fizetéssel.⁴² Ez igen komoly honorárium volt, főleg ha arra gondolunk, hogy regényéért és novelláiért korábban összesen 650 pengő forintot kapott.

Jókai lelkes híradásai elég meggyőzően hangozhattak az otthoniak számára, nem is tiltakoztak karrierjének irodalmi fordulata ellen. Haza írott leveleiből ugyanakkor kitűnik, hogy igen fontos volt számára a család jóváhagyása. Mindig meggyőzni, és nem szembefordulni igyekezett velük, egészen addig, amíg Laborfalvi Rózáért kenyértörésre nem vitte velük a dolgot.

³⁹ JMÖM Lev 1, 41.

⁴⁰ JMÖM Lev 1, 42.

⁴¹ JMÖM Lev 1. 42.

⁴² JMÖM Lev 1. 46–47.

AZ IRODALOM MEDIÁLIS HELYZETE A REFORMKORBAN

Nagyon előreszaladtunk azonban; térjünk egyelőre vissza az 1840-es évek elejére, sőt egy pillantás erejéig a megelőző évtizedbe, amikor Jókai komáromi, pozsonyi, majd pápai diákként olvasó emberré vált. A magyar sajtó laptípusok szerinti elkülönülése ekkorra már meglehetősen előrehaladt.⁴³ A megelőző időszak kövületeként megjelent még a Tudományos Gyűjtemény, e mindent egy helyre összegyűjteni igyekvő, 1817-ben alapított enciklopédikus folyóirat, de korszerűtlenné válva valójában csak vegetált, és 1841-ben meg is szűnt. A hírlapírás ugyan cenzurális okokból nem szakadhatott el a referáló (a híreket kommentár nélkül közlő) szinttől, de Széchenyi 1832-ben megalapította a Jelenkort, és Kossuth kéziratos lapjai, az Országgyűlési Tudósítások (1832–36), majd a Törvényhatósági Tudósítások (1836–37) is előrevetítették a korszerű politikai sajtó létrejöttét. A harmincas évek elejétől kezdve tüntek fel és arattak gyors sikert a deklaráltan politikamentes, vegyes tartalmú, kifejezetten a születőfélben lévő nagyközönség (elsősorban a hölgyolvasók) igényeit kielégíteni igyekvő divatlapok. A következő évtizedben számuk és közönségük egyaránt tovább nőtt. E magazinok sikerét s velük a populáris nyilvánosság bővülését látva hozta létre 1837-ben Bajza, Toldy és Vörösmarty az Athenaeumot, mely melléklapjával (Figyelmző) a divatlapok formátumát és megjelenési gyakoriságát követve igyekezett a komoly és értékes irodalom számára visszahódítani az olvasókat. 1841-ben pedig Kossuth Pesti Hírlapjával végre létrejött a korszerű liberális politikai sajtó, és igen gyorsan olyan népszerűséget ért el, amely korábban elképzelhetetlen lett volna. A sikert megtörni igyekezve a konzervatív

⁴³ Szajbély, 2007, 80–88.

Budapesti Híradó szerkesztője, Dessewffy Emil a megelőző évtizedben Franciaországban már bevált recepthez nyúlt: folytatásokban közölte Jósika Miklós *Akarat és hajlam* című regényét a lap vastag vonal által elkülönített részében. Ezzel Magyarországon is bemutatkozott a tárcaregény, melynek a liberális újságírók egyáltalán nem örültek. Leghangosabban Szalay László, a Pesti Hírlap akkori szerkesztője tiltakozott. Véleménye szerint a hazai politikai sajtó a maga elkülönült voltában „[...] épen azóta fejlődött ki, mióta Kossuth Lajos a ’ novellákat ’s a ’ mindenféle versezeteket onnan kizárta”. Dessewffy gesztusa viszont a hazai zurnalisztikát „[...] oda vezeti vissza, hol az azon boldog emlékezetű napokban állt, mellyben a ’ Nemzeti Újság ’s Jelenkor Hasznos mulatságaival ’s Társalkodójával örvendeztettük közönségünket”.⁴⁴ Háborgása azonban eredménytelennek bizonyult, a napi sajtó e jellegzetes műfajának diadalútja, mely nélkül elképzelhetetlen lenne a 19. század második fele regényirodalmának, ezen belül Jókai életművének a kibontakozása, megállíthatatlannak bizonyult.

Mindebből következik, hogy amíg a korábbi évszázadokban, egészen a 18. század végéig, a könyv számított a legfontosabb médiumnak, addig az 1800-as évek elejétől sorjázó nemzedékek képviselői már olyan korban születtek, amelynek gyermekeit első irodalmi eszmélkedésüktől fogva az időszaki sajtó egyre változatosabbá váló termékei vették körül. Szimbolikus és szimptomatikus ténynek tekinthető egyszerre, hogy ez adott helyet Jókai első nyomtatásban megjelent munkájának is. A kilencéves korában írott versike Tóth Lőrincnek, a kor neves költőjének a közvetítésével jutott el a Társalkodóba, a Jelenkor melléklapjába, ahol a következő szerkesztői megjegyzés kíséretében jelent meg:

⁴⁴ Keresztúrszki, 2003, 177.

Révkomáromban egy szegény tébolyodottra, ki házrul házra járva teng, következő verseket írt egy ugyanottani 9 esztendősi fiucska (Jókay M.)

Olyan vagyok én, mint az olly madársereg,
A’ melly eltévedvén, az ég alatt csereg;
Én is eltévedtem elmémben, bujdosok,
Szánjatok meg, kérlek, lelki jó orvosok!⁴⁵

Az 1820-as években született nemzedék tehát elsődleges publikációs lehetőségként természetes módon az időszaki sajtóra figyelt. Jókainak erre már csak azért is megvolt a lehetősége, mert Eszter nővére feljegyzései szerint édesapjuk nemcsak könyveket gyűjtött, hanem „akkoriban megjelenő minden lapot járatott”.⁴⁶ Pápai diák korában, eleget téve a család elvárásainak, frissen elkészült verseit, eredeti és franciából fordított novelláit ugyan először Komáromba küldte egy ismerősükkel, közben azonban már folyóiratközlés járt a fejében. Ahogyan a kísérelőlevélben fogalmazott: „[...] az Atheneumba szándékozom elküldeni, mások is küldenek innét oda munkákat, s azok mind örömmel fogadtatnak.”⁴⁷ Későbbi leveleit forgatva is azt tapasztaljuk, hogy pályakezdése idején regényíróként ugyan még a könyvkiadók felé orientálódott (más lehetősége e téren nem adódott, a számára elfogadható liberális sajtó, mint láttuk, ekkor még elvből nem közölt szépirodalmat), fő tevékenységévé és bevételi forrásává azonban gyorsan az újságírás, majd a lapszerkesztés vált. Első regényén majdnem két évet dolgozott, és kapott érte 350 forintot; novelláiért 300-at. Ebből megélni nehezen lehetett volna, szemben korábban

⁴⁵ Szabó, 1904, 37.

⁴⁶ Szabó, 1904, 30.

⁴⁷ JMÖM Lev 1, 7–8.

idézett leveleiben részletezett, az időszaki sajtóból származó bevételeivel.

ÉSZARISZTOKRÁCIA

Jókainak szép honoráriumaival valóban sikerült megnyugtania a jövőjéért aggódó szülői házat. Legalább ilyen fontos lehetett azonban számára az is, hogy az irodalmi piac kialakulásában a tollforgató-mesterség emancipálódásának, a mecénások kénye-kedvétől való függetlenedésének a lehetőségét látta. Petőfiről szóló könyvének talán legérdekesebb fejezetében (*Petőfi és az irodalmi gépezet*) Margócsy István már felhívta a figyelmet arra, hogy Petőfi milyen következetesen és főként sikeresen szervezte meg állandó jelenlétét az irodalmi életben, s tett szert szolid polgári jóléti biztosító jövedelemre.⁴⁸ Eközben érintette azt a vitát is, amelyet az ugyanezen a területen nem kevesebb ügyességgel forgoló Jókai folytatott – az Életképek szerkesztőjeként – az irodalmi élet átalakulásáról a Pesti Divatlap irányítójával, Vahot Imrével.

A két egymással konkuráló lap szerkesztőjének ütközete voltaképpen két nemzedék és kétféle irodalomfelfogás összecsapása volt.

Vahot ugyan csak öt évvel született előbb Jókainál, mégis az előző évtized divatlapszerkesztőinek típusát testesítette meg. Ők még egyedüli profiként vitték a lapot, igen sokat dolgoztak, viszont nyereségüket alig kellett másokkal megosztaniuk: a vidéki levelezők nem kértek honoráriumot, az írók kevés pénzért bocsátották rendelkezésükre munkáikat. Pontosságot, a lapzárta betartását persze nem lehetett elvárni tőlük. Így könnyen előfordulhatott, hogy a szerkesztőnek az utolsó pillanatban kellett összeollózott írásaival kitöltenie azt a helyet, amely-

⁴⁸ Margócsy, 1999, 48–74.

re mégsem futott be az ígért vers, novella, életkép vagy éppen úti beszámoló.

Jókai viszont új nemzedéket és a régítől gyökeresen eltérő szerkesztői felfogást képviselt. Munkatársaira profi (újság) íróként tekintett, akik *azt és akkor* szállítják, amire és amikor a szerkesztőnek szüksége van, de akik munkájuk után joggal követelnek tisztességes jövedelmet; ezt a szakértelmüknek köszönhetően magasabb színvonalú, és így kelendőbb lap jövedelméből a szerkesztő természetes módon biztosítja számukra. Kiszemelt dolgozótársai közül persze elég sokan nem bizonyultak valódi profinak. Jókai azonban nem változtatott elvárásain, igyekezett pontos munkára szoktatni őket, jó pedagógusként sértődött vagy erőszakos hangnem helyett a humorost választva. Pozsonyi „kiküldött tudósítóját”, Berecz Károlyt például a következőképpen korholta 1847 novemberében:

Későn küldted öcsém a szomorú históriát, de jobb későn, mint soha sem. Ezt azonban nem azért mondom: mintha jövőre is szeretném, ha későn írnál. Mindenesetre nyomj ide hetenként egy levelet [...] de kedden mindég elküld, sőt ha lehet Hetfőn.⁴⁹

Az azonban, hogy Jókai munkatársai közül nem mindenki bizonyult profinak, semmit sem változtat a szerkesztői ars poeticák különbözőségén, mely igen világosan körvonalazódik az egymás ellen írott vitacikkekben. A polémia Vahot Imre kezdte *Irodalmi levelek Tompa Mihályhoz* című cikksorozatával, mely a Pesti Divatlap 1847. júniusi számaiban jelent meg három folytatásban. A különbségtétel, amely írását szervezi: *patriarchális irodalmi élet (vidék) / üzleti alapú irodalmi élet (város)*. A kihívásra Jókai *Irodalmi levelek Vahot Imréhez* című cikksorozatában felelt az Életképekben. Nem változtatott a Va-

⁴⁹ JMÖM Lev 1, 55–56, JMÖM Cikk 1, 581–584.

hot által alkalmazott különbségtételen, azaz valódi vitát folytatott vele. Valójában a különbségtétel pozitív és negatív oldalát cserélte fel: míg Vahot a patriarchális, addig Jókai a piacosított és városiasodáshoz kötődő irodalmi viszonyokat tekintette értéktelítettnek. A felfogásuk a közötti szöges eltérés jól érzékelhető az alábbi két idézet alapján:

Vahot:

Ki irodalmunk történetét közelebbről ismeri, régibb könyveinket olvasva valódi gyönyörrel szemlélheti azon szíves, bizalmas, egymást buzdító barátság összetartó acélkapcsát, mely különösen jelen századunk három első tizedében több rokon szellemű s érzelmű írónk kebleit olly dicsően forrasztá egybe. Ki ne ismerné például Kazinczy Ferenc, Kis János, Dayka, Berzsényi, Döbrentey, Kölcsey, Szemere Pál, Vitkovics, Horváth Endre, Guzmics Izidor s többek közt keletkezett és sok ideig fentartott kedélyes barátsági viszonyt és lánglelkesedést, az életben és irodalomban egyaránt. Milly önzés nélküli, tiszta, buzgó ügyszerettel művelék irodalmunk parlag mezejét ezen pályatörő férfiak! [...] Legujabb időkben úgy irodalmunk, mint írónk társaságának iránya, jelleme egészen meg-

Jókai:

Gyönyörködöl [...] „*azon hajdani önzésnélküli tiszta ügyszeretben, mellyel irodalmunk parlag mezejét művelték ezen pályatörő férfiak*”. Bizony barátom, azok felejthetlen szépségű idők voltak, midőn a Zalán futásának írója ez örökbecsű művéért 800 kongó forintot kapott, pedig dolgozott rajta egy esztendeig és négy hónapig. Mikor Csokonai Vitéz Mihály világr kerüléssel és házalással volt kénytelen tengetni életét s Kazinczy a legnagyobb nyomor közepett végezé dicső pályafutása napjait; ... hej drága világuk lehetett akkor a szerkesztőknek és kiadóknak, mikor az írókat fizetni nem kellett! Oh, de e boldog idők örökre lefolytak, s nem is igen hiszem, hogy, édes collegám, a mi kedvünkért újra megjöjjenek az *önzésnélküli ügyszeret* eme patriarchális napjai. Itt kezdődnek beszéded siralmas

változott. Most már vége köztük az egykori kedélyes barátság, s mondhatni, patriarchálisszerű családi viszony. Az irodalom iránti buzgó ügyszeretet, az írók egymás iránti jó indulatát nagyobbára haszonleső önösség, hideg közönyösség, többfelé szakadozó pártérdek, mondhatni, egész a dühösségig vitt pártviszállkodás váltá fel.⁵⁰

szavai, mikben előadod: „*hogy újabb időkben irodalmunk jelleme egészen megváltozott*”: a tatar sem akar ingyen robotolni a szerkesztőknek többé! Te ugyan ezt ekkép fejezed ki: „*az irodalom iránti buzgó ügyszeretet haszonleső önösség váltá fel*”; de hiszen én jól értem baráti sympathiam erejénél fogva szived legtitkosabb sugallatit, s rá mondom az „*ugy van*”-t.⁵¹

Vahot úgy vélte, hogy az irodalmi élet jellegének átalakulásáért elsősorban a politika és a zsurnalisztika a felelős:

[...] régi írónk e két hatalmas nyilvánossági tényezőnek úgy szólván teljes hiányával, lévén [...] az a prózai szenny, melly a politicai és journali pártoskodás közt sokszor még a legtisztább lelkiekre is kisebb nagyobb mértékben ráragad, – sötét borús fellegeivel nem zavará meg éltök derűs egét [...]⁵²

Jókai válaszában politikáról nem beszélt, az üzleti alapon működő sajtóéletet viszont értéktelített állapotként mutatja be. Az írók tőle mint szerkesztőtől „[...] rendes díjaikat kapják; ők nem követelnek, én nem zúgolódom, hanem fizetem, ki mint érdemli és mint tőlem telik. Clara pacta, boni amici.”⁵³

⁵⁰ JMÖM Cikk 1, 712.

⁵¹ JMÖM Cikk 1, 185–186.

⁵² JMÖM Cikk 1, 717.

⁵³ JMÖM Cikk 1, 187.

Jókai mégsem egyszerűen azzal számolt, hogy az irodalom immár tisztos keresetet biztosító polgári foglalkozássá válik. Hanem azzal is, hogy e biztos jövedelemmel a hátuk mögött az írók valódi szellemi szabadsághoz, a mecénások kénye-kedvétől és a hétköznapi elvárásoktól egyaránt mentes, szabad alkotói térhez jutnak, ezáltal pedig egy új és boldogabb világ megteremtéséhez járulhatnak hozzá. Tiltakozott Vahot azon vádja ellen, hogy az új írók körében születési, rang- és pénzarisztokrácia uralkodna.⁵⁴ Ezzel szemben úgy látta, hogy végre megteremtődtek a feltételei az *észarisztokrácia* kialakulásának; nyilván nem véletlenül viseli éppen ezt a címet az az írása, mely az *Életképek* következő számában jelent meg.

„Közelg a világszellem új átalakulásának ideje” – hangzik a prédikációkra emlékeztető stílusban tartott írás első, dőlt betűkkel szedett mondata. Az emberiség történetét Herder történetfilozófiájára emlékeztető módon célosnak látja, mely mindenki boldogságához vezet. Az egyes emberek, sőt az egyes nemzetek cselekedetei mind efelé vezetnek, bár talán hírük sem marad fenn, mire a paradicsomi állapot megvalósul. Létrejöttének feltétele az ész uralkodóvá és mindenhatóvá válása.

A pénz ebben az új világban sem szűnik meg, de zsarnokból engedelmes eszközzé válik:

Eszköze leend minden jónak és rosznak, mint azelőtt; de csak eszköze s nem nyilt asyluma minden gaztettnek, nem tiszteletkövetelő mint most. A nélkül hogy elveszne, megszűn lenni az, a mi volt, elhalaványuland a nálánál erősebb isten tekintetétől, mint elhalaványul a kelő nap fényétől az üstökös csillag. S nem fog mondatni többé: hogy ,kinek pénze van, azé az ész' hanem visszafelé.

Az arany istenségének ideje lejár.

⁵⁴ JMÖM Cikk 1, 186.

Ujjá fog születni, ismét paradicsommá válik a föld ez ige testté létekor: ‚szellemszabadság, észuralkodás’.⁵⁵

Jókai tehát optimista volt, amint optimista volt egész nemzedéke.

Hittek abban, hogy az irodalomból meg lehet élni, ha lerázák magukról a hasznot lefölközö szerkesztöket; ez fejeződik ki a Tizek Társasága létrehozásában. A Petöfitől származó ötlet jegyében a kor legjobb fiatal írói kinyilatkoztatták, hogy egy éven át máshol nem adnak közre írást, mint megalapítandó saját folyóiratukban, majd amikor nem jutottak lapengedélyhez, az idöközben Jókai kezébe került *Életképek* köré csoportosultak. Lelkesedtek az ipari forradalom technikai vívmányaiért, mert azokban az emberiség felszabadításának eszközeit látták. Vasvári Pál olyan kort képzelt el, amelyben nem lesznek többé igavonó állatok, minden munkát gépek végeznek majd; Irinyi az emberiség valamennyi, korábban csodált és magasztalt alkotásánál nagyobbra értékelte a londoni Temze-alagutat. A vasutat mindannyian ujjongva köszöntötték. Petöfi a Pestet Váccal összekötö első hazai vasútvonal átadását verssel üdvözölte;⁵⁶ Jókai a szolnoki vonal ünnepélyes megnyitásáról lelkes tudósításban számolt be.

A konkrét események leírását olyan általános fejtegetéssel vezette be, melyből a technikai haladásról szóló véleményét is megismerhetjük:

Midön a korszellem fokozatos alakulása valamely új uralkodó eszmét tüntet föl az emberiség értelmi látkörén – ennek elemét a kor szelleme szerinti intézvények mindenikében föl lehet találni. Korunkban a néperdekek egysége, öszpontosulása a ve-

⁵⁵ JMÖM Cikk 1, 194.

⁵⁶ Lukácsy, 1965, 259.

zéreszme – s míg sok egyoldalú ideolog ennek teljes lélekkel hódol – másfelől kifakad a gőzerő és vaspálya tényező tekintetbeni fontossága ellen – átkozván e miatt prosainak és önzőnek a kort. Pedig ez következetlenség. Ugyanis a gőzerőgépezet közlekedési alkalmazásánál a főtebb kimondott eszmének valószínűségét hatályosabban semmi sem mozdítja elő – kiegyenlítően az idő és tér tekintetében – gyakran a cselekvés minőségére épen elhatározottan ható – akadályok legnagyobb részét.⁵⁷

Jókai természetesnek tartotta tehát, hogy az új értékek létrejötte a régiek pusztulásával jár együtt. Írásából kitűnik továbbá, hogy nem csupán *nemzetben*, hanem *emberiségben* gondolkodott. „A nemzetiség nem érdem, csak kötelesség” – fogalmazott korábban, az *Életképek szerkesztői programcikkében*.⁵⁸ Úgy vélte, a nemzeti előrehaladás az emberiség előrehaladásának természetes eszköze, éppen ezért mindent meg kell tenni érte, de a tágabb keretről sohasem szabad megfeledkezni. Következő mondataiban mindjárt fel is hívta figyelmet a vasúthálózat fejlődésének tulajdonképpeni tétjére, arra, hogy a hazai és külföldi vonalak összekapcsolódása által a magyar nemzet bejuthat „a külföldi polgáriasodás nagy gyűrűjébe”. Ugyanez Petőfi *Vasúton* című versének megfogalmazásában:

Ezek a föld erei,
Bennök árad a műveltség,
Ezek által ömlenek szét
Az életnek nedvei.

Az a meggyőződés, hogy a kor uralkodó eszméje az élet minden területén megnyilvánul, Jókai irodalomszemléletét,

⁵⁷ JMÖM Cikk 1, 305.

⁵⁸ JMÖM Cikk 1, 179.

irodalommal szembeni elvárásait is meghatározza. A *népérdék összpontosulását* az imént hivatkozott programcikk szerint leginkább az irodalom szolgálhatja, mert amíg az élet más területein egyelőre a *fondorság, bűn, tunyaság* a sikeres, addig az irodalom terén mindig a *jó, igaz és erős* győzedelmeskedik. Nem feltétlenül a fikción belül, hanem a külső mérce tekintetében: „Mert itt a nép, a közönség a bíró, ki ítél szigorun, s kinek ítélete megáll és főlebb nem vihető – mi meg vagyunk elégedve ítéletével.”⁵⁹ Az irodalom hivatása az igazság terjesztése. Feladata az, hogy az igaz eszméknek *tetsző alakot* adjon, *érzelemfoghatóvá tegye a lelkeket*. Kimondja: nem ért egyet azokkal, akik úgy gondolják, hogy a *költészet maga magának cél, a költészetnek ne legyen iránya*. Annak az irodalomnak tehát, amely az ilyen értelemben vett irányköltszet jegyében születik, nem didaktikusan moralizálónak, hanem népszerűnek kell lennie, olvasók tömegeit kell vonzania. Létrejötte éppen úgy a tradicionális értékek pusztulásával jár együtt, mint a gőzgép terjedése; ami létrejön, nem feltétlenül makulátlan, de tökéletlenségeivel együtt is üdvözlendő.

A negyvenes évek fiatal irodalmának, amelynek Petőfi és Jókai a vezéregyéniségei, volt egy ma már kevésbé ismert, de annál kiválóbb teoretikusa is: Sükei Károly. Ő a következőképpen fogalmazott a már Jókai által szerkesztett *Életképek* kritikai rovatának programadó bevezetőjében:

Mi a legújabb kor gyermekei vagyunk és szeretjük azt bűneiben is. Mert úgy vétkezni, miként a jelenkor gyermekei tudnak, csak a szép hellén világ dicső istenei valának képesek. – Igen! Mi nem akarjuk a szenvedélyt, mint valami rakoncátlan ebet pórázra fűzni – hogy elvégre is a teljes szellemi rugalmatlanság

⁵⁹ JMÖM Cikk 1, 177.

gyáva bilincseiben élő halottak legyünk – sőt inkább szabadon engedve megszeliidítjük a szépnek dicső harmóniája által (...)⁶⁰

Példaképük a korabeli francia irodalom volt. Jókai azzal a felkiáltással emlékezett vissza 1872-ben a Tizek Társaságába tömörült írókra, hogy „Valamennyien franciák voltunk!”⁶¹ S hogy ez nem utólagos konstrukció, azt bizonyítja egyebek mellett az Életképek 1847. július 4-i száma, ahol a *Külföldi irodalmi szemle* című rovat beköszöntő írásában a következőképpen fogalmazott:

[...] elsőséget adunk a francia romantica iskola termékeinek, minthogy e lapok fő dolgozó társai, kikkel t. i. a szerkesztő különösen szerződött, kiválólag a nevezett iskola tanftványai, következőleg saját érdekünkben is cselekszünk, ha a közönséget ezen iskola terményire leginkább figyelmeztetjük.⁶²

Sükei, idősebb kortársaival ellentétben és összhangban az Életképek Jókai által fogalmazott programcikkével, semmi kivétel nélkül sem talált abban, hogy korukban a *politika túlnyomó a művészet fölött*,⁶³ s a francia-kultusz elméleti magyarázatát ugyancsak az ő írásaiban találjuk meg.

Eszerint mind az egyén, mind az emberiség története leírható az *érzés*, az *értelem* és az *akarat* egymást követő szakaszainak változásaként. A gyermek tetteit az *érzés*, az ifjúét az *értelem*, a férfiet az *akarat* vezérli. Az emberiség életében e három spirálszerű mozgást mutat: az emberiség előkora az *érzés*, a görög és római antikvitás az *értelem*, a népvándorlás kora az *aka-*

⁶⁰ Sükei, 1847/a, 146.

⁶¹ Jókai, 1993/29, 95.

⁶² JMÖM Cikk 1, 212.

⁶³ Sükei, 1847c, 153.

rat jegyében írható le. Majd kezdődött minden előlről: a kora feudalizmus idején megint az *érzés* a meghatározó, majd a reformációval kezdődik az *értelem* által meghatározott újkor. „Itt állunk jelenleg” – mondja Sükei. Majd hozzáteszi: *érzés és értelem* meghatározhat nemzeti karaktereket is: a német nemzet jellemét az előbbi, a franciáét az utóbbi teszi félreismerhetlenné.

Ezért fejlődött a' humanismus rendszere Németországban legnagyobb tökélyre, — mert *hiszen* az emberiségben. Ezért gyakorolt a' középkorban minden más nemzet fölött haladási kezdeményezést; — de egyszersmind ezért nincs politikai élete — mert gyermekileg ragaszkodik mindenhez, mi tekintélyre van sanctionálva. —

A franciaia épen ellentét. Egyéni jelleme értelem. Innen kedélyesség helyett szellem bélyegzi, - 's eltérve a' humanismustól, communisticai irányban akar haladni, mert *tudja* a' czélszerűen létegesített munkafelosztás hasznosságát. Ezért gyakorol jelen korunkban ő haladási kezdeményezést, 's innen van politikai életének olly nagy élénksége. A' két nemzet philosophiája 's művészete közt is találhatunk illyszerű különbséget. Ugyanis a' németé *eszmeiség*en, a' franké pedig *életvalóság*on alapul. A' német le akarja idézni a' mennyet a' földre, a' frank pedig a' földi dolgokat akarja ég felé emelni.⁶⁴

Végül Sükei megállapítja, hogy koruk az *akarat* ismételt dominálóvá válásának küszöbén áll, s ez az *akarat* most közakart (közhit, közszellem) formájában mutatkozik meg. A *közhit* és *közszellem* szót egy másik írásában az *észarisztokrácia* szóval használja egy „bokorban”, mintegy utalva ezzel Jókai *Észariszt-*

⁶⁴ Sükei, 1847e, 160.

tokrácia című, négy hónappal korábban megjelent cikkének a saját gondolatmenetével való összecsengésére.

Sükei felhívja a figyelmet arra is, hogy az érzés, illetve az értelem általi meghatározottságuknak tulajdonítható, hogy a *morál* mást jelent a franciák és megint mást a németek számára.

Az érzés kezdeményezésének időszaka gazdag az erkölcsi tökély eszményképeiben. Bizonyítják ezt történetileg a' középkor martyrlegenda-, s lovag-romanczfele hagyományai. De ez a dolog természetéből is következik, mert az erkölcsnek egyedüli forrása a' hit. Azonban e' fénykép árnyékoldalai: vakhit, babona, zsarnokság. –

Az értelem kora erkölcsi eszményképek helyett lángelmékben gazdag. Innen a' tudás tulnyomóságánál fogva hiányzik a' hit, – és így az erkölcs nem annyira tényleges – miről jelenkorunk bizonyoságot teszen.

Korunk erkölcstelensége olly közvetlenül kényszerű kifolyása az uralkodó értelem tulnyomóságának, miként a' középkorban vakhit, babona, szóval homályos öntudat volt az érzés tulnyomóságának...⁶⁵

Ezek után már jobban érthető korábban idézett írásának az a mondata, amelyben arról vall, hogy a legújabb kor gyermekeként szereti azt bűneiben is...

Ugyancsak a „franciás” és „németes” műveltség ellentéte húzódik meg annak a folyamatos polémiának a háttérében, amelyet Jókai folytatott az Életképek szerkesztőjeként az Erdélyi János által irányított Szépirodalmi Szemlével. Az ő vitájuk terepe azonban nem a morál, hanem az irodalom. A németes műveltségű, hegelianus Erdélyi az irodalmi gyakorlat tu-

⁶⁵ Sükei, 1847e, 159.

dományos megalapozásának hiányát vetette az Életképek gárdájának a szemére, míg Jókai azzal vádolta a Szemle szerkesztőjét, hogy a tudományosság álcájába burkolózva ócsárol mindent, ami fiatal, különös tekintettel a francia iskolára.⁶⁶ Egy valamivel későbbi írásában Erdélyi egyenesen felszólította a Jelenkor és az Életképek szerkesztőit, hogy fejtsek ki, milyen elméleti nézetek állnak szépirodalmi munkáik mögött.

Mert higgyük el, urak, hiába dicsekszünk mi genialitási öntetszelgéssel az irodalomban, ha elméletileg is nem műveljük ezt, mivelhogy középszerűnél nagyobb tehetség, sőt lángész is lehet kontárrá vagy elferdülhet hamis teoriák nyomán. Szerencsétlenségünkre még oda vagyunk kárhozhatóva, hogy belletristáink hamarabb értekeznek az iparűzésről: lógyapot vagy szivar gyártásról, mint szépműtani dolgok felett [...] ⁶⁷

A kérést Jókai öntudatosan visszautasította a következő indoklással:

A mi azon felhívást illeti: hogy irodalmi elveinket tágan fejtsek ki: röviden azt mondjuk rá: hogy ezt nem tesszük. Illy száraz elméletekre a Sz. Szemlén kívül nem levén tér. Ismerhetik egyébiránt, a kik akarják, nézeteinket, ha azokat izről izre elő nem adjuk is, olly jól megérthetvén azokat minden theorizálás nélkül, mint a millyen jól nem érthetik a Sz. Szemle elveit és nézeteit minden értekezések dacára és ellenére.⁶⁸

A polémia mögött a németes és a latin/angolszász irodalomszemléletnek azt az alapvető különbségét ismerhetjük

⁶⁶ JMÖM Cikk 1, 74.

⁶⁷ JMÖM Cikk 1, 695.

⁶⁸ JMÖM Cikk 1, 162.

fel, amelyről pár évvel ezelőtt V. Zima írt igen érdekes tanulmányt.⁶⁹ Eszerint a német iskola az irodalommal való foglalkozást tudománynak tekinti, *Literaturwissenschaft*-ről beszél, melynek tárgya a belletrisztikai alkotások mellett a róluk irodalmi folyóiratokban és napilapokban megjelent kritikák is. Az anglisták és romanisták számára viszont a kritika az átfo-gó fogalom, az irodalommal való foglalkozás gyűjtőneve a *literary criticism / critique littéraire / critica literaria* stb., s ennek részeként kap helyet (ha egyáltalán helyet kap) az irodalomról való elméleti gondolkodás.

Zima vizsgálódásai szerint a „németes” irodalomszemlélet nem csupán a német, hanem a szláv és a flamand nyelvterületen is elterjedt. Figyelme a magyar viszonyokra ugyan nem terjed ki, de nyilvánvaló, hogy az irodalommal való foglalkozás németes módja honosodott meg nálunk is, éppen a 19. század első felétől kezdve. Ebből a perspektívából nézve a Szép-irodalmi Szemle és az Életképek pengeváltásai az irodalomról szóló beszéd kétféle paradigmájának vitájaként is leírhatók. A Jókai–Petőfi neve által fémjelzett fiatal írók csoportja tehát valóban nem csupán szavakban deklarálta magát franciásnak: anélkül, hogy e fogalmat használták volna, a *critique littéraire* meghonosításán dolgoztak a *Literaturwissenschaft*-tal szemben. Azzal viszont, hogy törekvéseik 1849 után folytatás nélkül maradtak, az irodalommal való „németes” foglalkozás akadály nélkül bontakozhatott ki, s válhatott mindmáig meghatározóvá.

Negyedszázaddal későbbi visszaemlékezésében Jókai nevesítette azokat a szerzőket, Lamartine-től Eugène Sue-n és Victor Hugón át Bérangerig, akik az 1840-es években francia-rajongásuk középpontjában álltak, s a névsorhoz hozzátette, hogy az angolok és a németek közül csupán az nyert kegyel-

⁶⁹ Zima, 2002.

met tőlük, aki lelkében francia volt, mint Heine és Shelley.⁷⁰ Tőle tudjuk azt is, hogy Petőfi szobájának falát az 1789-es francia forradalom hangadóinak Párizsból hozatott könyvma-tos arcképeivel aggatta tele, jeleként annak, hogy a rajongás korántsem csak az irodalomnak szólt. A születési ranggal és a belőle fakadó előjogokkal és tekintéllyel való szembenállá-suk szimbolikus kifejeződése, hogy nevük végén – már aki-nek erre alkalma volt – a nemesi származásra utaló „y”-t egy-szerű „i”-re cserélték: így lett Pálffy Albertből Pálfi, Cserná-tonyból Csernaton, Sükeyből Sükei – és persze Jókayból Jókai. Sajátos purizmusukban odáig mentek, hogy lapjaikban, az Élet-képekben, majd a Március Tizenötödikében a legismertebb arisztokraták, köztük a reformpolitikusok neveit is fonetiku-san írták: Ötvös, Zicsi, Szécsényi stb.⁷¹

Mindez egyértelműen bizonyítja, hogy a Tizek Társaságában tömörült írókat nem csupán a közös anyagi érdek fűzte össze, hanem a közös eszmék is. A biztos anyagi alapot azonban az eszmék szabad kibontakozása alapfeltételének tartották, a pia-cosodó irodalmi életért pedig azért lelkesedtek, mert ez szabá-dította meg őket a mecénásoktól, biztosított számukra szelle-mi szabadságot.

JÓKAI ÉS AZ EGYSZERŰ FORMÁK 19. SZÁZADI MUTÁCIÓI

Jókai imént idézett szerkesztői programcikkében úgy fogal-mazott, hogy a költészetnek *érzelelfoghatóvá* kell tennie a lel-keket. De milyenek is valójában azok a szövegek, amelyek e feladat megoldására alkalmasak lehetnek? Bár hívei voltak az elkötelezett irodalomnak, a hangsúlyt mégis inkább a nép-

⁷⁰ Jókai, 1993, 29, 95.

⁷¹ *JMÖM Reg 14, 566.*

szerúségre, mint az irányzatosságra helyezték. Jókai a következőképpen fogalmazott, meglehetősen maliciózus hangon, Erdélyi Jánossal folytatott polémiája során:

Különben a Szemle személyei azt tartják: hogy ők nem akarnak extensiv csak intensiv hatást gyakorolni (persze, akármilyet) s hogy nekik *nem kell közönség*... A közönség is *ilyenforma* véleménnyel van a Szépirodalmi Szemle felől.⁷²

A negyvenes évek Jókai társaságába tartozó fiatal írói számára viszont az olvasónál semmi sem volt fontosabb. Anyagi függetlenségüket a közönség érdeklődése, sőt lelkesedése biztosította; Petőfi 1845-ös felvidéki utazása például valóságos diadalmenet volt, az útjába eső városok diáksága többször is fáklyás zenével tisztelte meg, Gömörben pedig táblabíróvá választották.⁷³ Az a dilemma pedig, hogy tömeges megnyerésük érdekében netán engedményeket kellene tenniük az alacsonyabb ízlésnek, számukra még ismeretlen volt. Sokkal inkább a konzervatív kritikusokkal gyűlt meg a bajuk, akik gyakran vádolták őket azzal, hogy bevallottan a francia romantika hatása alatt álló munkáikkal akadályozzák a sajátos és mással össze nem téveszthető nemzeti költészet kibontakozását, hazai talajból fakadó póriasságukkal pedig kiszolgálják az alacsony ízlést: a népi megemelés (nemesítése) helyett leereszkednek a műveletlen tömegek színvonalára.⁷⁴ Jókairól azonban leperregtek az ilyen vádak. Társaival együtt bízott a közönség ösztönös ízlésében; ezért is utasíthatta el olyan magabiztosan az irodalommal való, Erdélyi által rajtuk számon kért, tudományos foglalataskodást. Azt pedig, hogy alkotásaik esetenként

⁷² JMÖM Cikk 1, 76.

⁷³ Kerényi, 2008, 181–182.

⁷⁴ Szajbély, 1999b.

(részleteiben vagy egészében) az irodalom tradicionális, nyílt kánonának képviselői részéről heves ellenállásba ütköztek, egészen természetesnek tartották. Még csak nem is vitatták, hogy kritikusaiknak a maguk nézőpontjából igazuk lehet. Ehelyett azt hangsúlyozták, hogy korábban sem létezett, s most sem létezik szeplőtlen szépség. „[...] az erkölcstelen irány lényegileg éppen oly kényszerű a frank romantikában, miként a vizenyős szentimentalizmus s üres ábrándozás a német eszményi irányban” – fogalmazott például Sükei.⁷⁵

A nagyközönség biztos ítéletébe vetett hitük persze gyorsan illúzióknak bizonyult. Az olvasók figyelmét a forradalom, majd a szabadságharc eseményei elfordították az irodalomtól, az 1850-es évek politikai szélcsendjében az értékes alkotások iránti tömeges érdeklődést egyedül Jókai volt képes megint életre kelteni. Az ő munkáin kívül viszont a közönség ízlését, a lappangó kánont feltétel nélkül kiszolgáló értéktelen alkotások borították el az irodalmi piacot, s találtak vevőre. Arról, hogy Jókai minek köszönhette népszerűségét, hamarosan szó lesz részletesebben is. Egyelőre az 1840-es évek közepén járunk csupán; soron következő kérdésünk az, hogy milyen volt valójában az az irodalom, amellyel a fiatal íróknak sikerült olvasóik tetszését elnyerniük. Nem itt a helye annak, hogy e kérdésre komplex választ keressünk, de Jókai novella- és regényírói tevékenységének kibontakozását mindenképpen érdemes ilyen szempontból szemügyre vennünk.

A negyvenes években írt regényében (*Hétköznepok*, 1846) és novelláiban a francia hatás, mely (mint később saját maga fogalmazott⁷⁶) a rendkívüliségre, soha meg nem történtségre való törekvésben nyilvánult meg, párhuzamosan jelentkezett a népiességre jellemző sajátos humorról és realizmussal. Rend-

⁷⁵ Sükei, 1847e, 160.

⁷⁶ JMÖM Reg 1, 329.

kívüliség és realizmus a példaképnek tekintett Victor Hugo és Eugène Sue alkotásaiban jól megfér egymással: ami náluk a nagyváros nyomornegyedeinek a leírása, az a fiatal Jókainál a magyar vidék és a hozzá tartozó tipikus alakok ábrázolása. Első írásainak éppen e hazai szín biztosít sajátos eredetiséget. Valójában, akárcsak Petőfi, ő is a népi regiszter magas irodalomba emelésével kísérletezett. Az, hogy a *Hétköznapiok* egyes fejezeteinek elején álló mottók mind népdalokból valók, csupán egyik megnyilvánulása ennek a törekvésnek. Lényegesebb a tág értelemben vett népelet (tehát nem csupán a paraszti kultúra) olyan jeleneinek ábrázolása, amelyek korábban nem juthattak be a kanonizált irodalom körébe. Petőfi *Pató Pál úr* típusú életképeinek narratív változatai például azok a leírások, amelyeket a két, egymással örök haragban álló szomszéd, Gyékény Márton és Bálnai Körmös Gáspár portájáról és szokásairól olvashatunk a regény második fejezetében. Az pedig, hogy a történet a kecskeméti bikafuttatásnak, ennek a kifejezetten az alacsony kultúrába tartozó népünnepélynek a leírásával kezdődik, egyértelművé teszi, hogy Jókainak – Aranyhoz és Petőfihez hasonlóan – nem csupán a szűkebb értelemben vett népköltészet, hanem a népelet, a tág értelemben vett populáris kultúra volt az ihletője.

A *pöbelhaft* regiszter magas irodalomba emelése Petőfi és Jókai esetében egyaránt a francia romantika felszabadító hatásának tulajdonítható; nem csoda hát, hogy a róluk szóló korabeli kritikák között sem nehéz azonos vonásokat találni. Tóth Lőrinc például megróttta Jókait azért, mert regényének a *Mocsárok virága* című, egyébként „gyönyörű, s az egészben kétségk[iv]ül legragyogóbb fejezetét” a „Szép vagy te, oh termő földe a töltött káposztának, Magyarország!” felkiáltással nyitja, s általánosságban is elítéli „itt-ott tetemesen durva” humorát.⁷⁷

⁷⁷ *JMÖM Reg 1*, 339–340.

Kifogása a korban járatlan mai olvasó számára éppoly nehezen érthető, mint amikor Petőfinél korabeli kritikusan az „Úgy jóllaktam, hogy még!...” típusú sorokat kifogásolták, s azt fejtegették, hogy a költő a népies megnevelése helyett maga süllyed le annak színvonalára; póriássá válik, s a műveletlen tömegek kegyeit keresi.⁷⁸ Medgyes Lajos például Petőfi kapcsán, de általánosítva így fogalmazott 1846-ban: „Az, miket napjainkban némelyek versei-, beszélei-’s drámáiban látunk, hol a’ nép szójárásait, utczai danáit, pajkos nyersségét felhasználják, – nem nemzeti költészet! Ez kigunyolása a’ nemzeti költészetnek!”⁷⁹

Petőfi viszont, amikor a Pesti Divatlap segédszerkesztőjeként kezébe került a *Hétköznapiok* első változata, éppen a Tóth Lőrinc által kifogásolt fejezetet választotta ki belőle közlésre, s jelentette meg a következő szerkesztői megjegyzéssel: „Ezen mutatványból világosan kitűnik, hogy írónak igen szép tehetsége, nagy ereje van e pályához. Képzetele, nyelve gazdag és eredeti. – A szerk.”⁸⁰

Jókai sikerének egyik titka minden bizonnyal az, hogy a hétköznapi regisztert sikeresen kapcsolta össze egyrészt a rendkívülivel, másrészt a példaszerűvel. Minden bizonnyal tudatosan; első regényének címválasztását nehezen lehetne másval magyarázni. Későbbi munkái között is alig találni olyat, amelyben ne szerepelnének pontos megfigyeléseken alapuló reális hely- és helyzetleírások, való élettel teli mellékalakok. Ezeket még Gyulai Pál is méltányolta⁸¹, miközben Jókai szemére vetette a bizarr és rendkívüli ábrázolása iránti hajlamát, mely által meghamisítja az életet, s a következetes lélektani

⁷⁸ Endrődi, 1911, 111–120, 127–136.

⁷⁹ Endrődi, 1911, 213–214.

⁸⁰ *JMÖM Reg 1*, 319. A regény feltehető készütségi fokáról: 322–323.

⁸¹ Gyulai, 1873, 104.

motivációra való törekvés helyett „physikai és erkölcsi lehetlenségek rajzaiban leli gyönyörét”.⁸²

Az olvasók többségét azonban ez egyáltalán nem zavarta.

Gyulait és kritikustársait viszont különösen bosszanthatta, hogy Jókai az irodalom akkor érvényben lévő nyílt kánonának szempontjából voltaképpen elismerte igazukat, e kánon érvényét azonban nem ismerte el önmagára nézve. Azt viszont, hogy milyen ellenkánon állt törekvései mögött, nem volt hajlandó kifejtteni. Ha mármost arra teszünk kísérletet, hogy a Jókai által képviselt, de teoretikusan kifejtetlenül hagyott ellenkánont rekonstruáljuk, akkor egy paradoxonra érdemes felfigyelnünk. Azok a normák, amelyek jegyében Jókai dolgozott, egészen a szóbeliségig vezethetők vissza, tehát archaikusabbak, mint a kritikusok által rajta számon kért tradíciók. Ez persze önmagában véve nem újdonság: a *nagy mesemondó* kifejezés már életében Jókai nevének szinonimájává vált, Arany János pedig 1861-ben, a *Szegény gazdagok* megjelenésekor, nagyon pontosan és tömören összefoglalta azt is, ami e megnevezés mögött valójában rejlik:

[...] valamint a nyelvben az élet, s kivált a nép volt fő mestere, úgy az elbeszélésben a népmesék modora ragadt meg leginkább lelkében, hogy ő éppoly ösztönszerűséggel sajátította el azok szellemét, mint Petőfi a népdalokéit. [...] Nemcsak az elbeszélés maga, hanem a képzelet egész munkálkodása a népmesék szellemében megy véghez nála. A leírások rövidek, de verőfényes megvilágítás és a legsötétebb árnyazás a néhány vonású képet a legfeltűnőbbé teszi. Elénk állított emberi alakjai [...] külsején és jellemén feltűnő a nagyításra való hajlam. Tudjuk, hogy a népmesékben az erős ember hallatlan erős, a bátor rendkívül vakmerő, a gonosz valódi sátán, a jó valódi angyal, a kis

⁸² Gyulai, 1873, 103

ember csak borsszem nagyságú, a természetes pedig toronymagasságú óriás. Nem mondom, hogy Jókai alakjaira nézve mindez ily mértékben állana; de e hajlam ellenállhatatlanul látszik képzeletében uralkodni.⁸³

Azt azonban, hogy novelláinak és regényeinek többsége valóban a szóbeliség André Jolles által leírt egyszerű formáira, azokon belül elsősorban a mesére és a mítoszra vezethető vissza, s hogy ebből mi minden következik, valójában nem gondolta végig senki. Pedig arra már Gyulai felhívta a figyelmet, igaz, mintegy Jókai regényírói gyengéinek summájaként, hogy „Korrajza igen hasonlít a népmesék világához, mely a mindennapit a csudálatossal szokta egyesíteni, nem sokat gondol a földirati és történelmi adatokkal, s inkább képzelettel dolgozik, mint ismeri.”⁸⁴ E sorokra hivatkozik a fiatal Sőtér István is Jókairól szóló kiváló könyvében, mondván, ha Gyulai nem egyszerűen kritikaként fogalmazza meg ezt, hanem elgondolkodik lehetséges következményein, akkor Jókai művészetének egyik kulcsát lelhetné volna fel benne.⁸⁵ Más kérdés, hogy ő maga sem járta be ezt a gondolkodói utat. Nem hátra tekintett, hanem előre, magával ragadó gondolatmenetéből a 19. századi realizmussal szemben az álmokat és látomásokat előtérbe állító modern 20. századi regény előfutára bontakozik ki előttünk. Annak a Jókainak a portréja, aki „[...] nemcsak olvasóközönséget teremtett, hanem meg is nyitotta előttünk a magyar regény egyik lehetőségét, s utat mutatott az álom és képzelet irracionálisusába, melyhez időnként visszatér egy-egy nemzedék”.⁸⁶

⁸³ Arany, 1968, 182.

⁸⁴ Gyulai, 1873, 103–104.

⁸⁵ Sőtér, 1941, 15.

⁸⁶ Sőtér, 1941, 21.

Sötér tehát, Takáts József kifejezésével élve, „modernné olvasta” Jókait, s ehhez valóban nem kellett erőszakot tennie a 19. századi regényíró életművén. Ha viszont arra a kérdésre keressük a választ, hogy mi segíthette hozzá Jókait e modernné olvasható, a 19. századi realistikától olyannyira különböző életmű létrehozásához, akkor a *mese és mesélés* Sötér által elejtett szálát kell újra kézbe vennünk.

Jolles az általa képviselt módszert és szemléletmódot *morfológiainak* nevezi, lényegét pedig az irodalomhoz való hagyományos közelítésmódok, a szépség mindig érvényes, elvont fogalmát tisztázni igyekvő *esztétikai*, illetve a zseni szerepét és a saját korához fűződő kapcsolatainak feltárását célzó *történeti* vizsgálódásokhoz viszonyítva írja körül. Míg az utóbbi kettő a már létező (befejezett) műalkotást tekinti tárgyának, addig a morfológiai kutatás számára ez csupán a végső, már csaknem szemhatáron kívül eső állomás. A kiindulópont maga az alapanyag, a műalkotás születését lehetővé tevő közeg: a nyelv. A cél végső soron annak tisztázása, hogy mikor, hol és miként lesz a nyelvből irodalom: „[...] annak megfigyelése, hogy a nyelv, anélkül, hogy feladná *jel*-voltát (*Zeichen zu sein*), mikor, hol és hogyan válik egyidejűleg *képződménnyé* (*Gebilde*).”⁸⁷ Véleménye szerint ezt a pillanatot lehet tetten érni az úgynevezett egyszerű formák (legenda, monda, mítosz, rejtvény, mondás, eset, emlékezés, mese és vicc) tanulmányozása során.

Ezek a formák *egyszerűek* ugyan, képződmény-voltuk mégis félreismerhetetlen: zártak és autonómok, épülésük sajátos, és mindig ismétlődő törvényszerűségeket követ. Felismerésükhöz és értelmezésükhöz azonban a kutatónak tudomásul kell vennie, hogy létezett egy, a sajátjától gyökeresen eltérő szellemi lét, működés („*Geistesbeschäftigung*”), mely a világot olyanként értelmezte, amilyenként az egyszerű formákban

⁸⁷ Jolles, 1982, 9.

megmutatkozik. Az ilyen alkotások nem valamiféle normatív poétikát követve jöttek létre, hanem a világ érzékelésének spon-tán lenyomataiként, a szó szoros értelmében *keletkeztek*, anélkül, hogy létrehozták volna őket. A forma létrejötté magának a világnak a kifejeződése, nem pedig valamely forma segítségével történő értelmezése és ábrázolása.⁸⁸

A népmese karaktervonalait Jolles a szerzőhöz kötött, írásbeli irodalom rövidprózai formájával, a novellával szembeállítva írja körül. Megfigyelése szerint a Boccaccióval induló novella alapvetően valóságorientált, a népmese viszont az olvasót ismeretlen világba vezeti, ahol a főszerepet a csodák játsszák: míg a novellák történeteit minden további nélkül át lehetne tenni a való világ hasonló történései közé, addig a mese történései csak az ott megteremtett lehetséges világ keretei között életképesek. Ebben a világban éppen a *csodák* léte számít természetesnek: bekövetkezésüket várjuk és elvárjuk, miközben a normatív poétika elvárásai legfeljebb véletlenszerűen érvényesülnek.

Az eredeti népmesékben a *jó* és a *rossz* mindig világosan elkülönül, de még a pozitív mesehősök sem feltétlenül morális lények a későbbi korok filozofikus, reflektált etikájának nézőpontjából. Teljes mértékben kielégítik viszont a schilleri értelemben vett „naiv” morál elvárásait. A mesetörténetek nem erkölcsnevelő tantörténetek, ilyenekké csak a normatív irodalmi elvárásokhoz alkalmazkodni igyekvő műmesék egyike-másika tette őket. Nem szép dolog, hogy a jól ismert Grimm-mesében a már legyőzött, magatehetetlen boszorkányt összekötözik és tűzbe dobják (*A két testvér*), és az sem, hogy a farkas hasába köveket varrnak Piroska helyére, és az sem szép, hogy János vitéz Petőfi elbeszélő költeményében rágyújtja a házat a rablókra, és nem feltétlenül szép dolog a *gonoszt* olyannyira

⁸⁸ Jolles, 1982, 234.

péppé verni, ahogyan ezt Bud Spencer teszi a Piedone-filmekben, de ez egy csöppet sem zavar minket. Azért nem, mert a mesehősök tettei által maga az *igazság* jut elementárisan érvényre, s ez mintegy elégtétellel tölt el: a mesék lehetséges világa úgy működik, ahogyan a való világnak kellene működnie.⁸⁹

Bár Jolles erről nem beszél, de gondolatmenetéből magától értetődő módon következik, hogy az egyszerű formák befogadók számára környezetük természetes részeként álltak rendelkezésre, anélkül, hogy bármiféle kívülállást, reflektált értelmezést kívántak volna. Jókai munkásságának megértése szempontjából döntő mozzanat annak felismerése, hogy ez a spontán befogadás a *létrehozás* gesztusát (s vele a reflexiót, az értelmezést, a tudatosságot) már elkerülni képtelen írásbeliség idején is fennmaradt: ezért húzódhatott az előbbi példák sora Piroskától Piedonéig. Azt persze nem nehéz belátni, hogy az egyszerű formák melegágyának tekinthető szóbeli irodalom analfabéta közönsége spontán befogadó volt. Meglepőbb állítás talán, hogy ugyanez a spontán befogadás megmaradt azoknak a 19. században gyorsan döntő számbeli többségbe került olvasóknak a körében, akik anélkül sajátították el az írás-olvasás „tudományát”, hogy egyben magasan művelt, reflektált olvasókká váltak volna. Korábban e kettő nem vált egymástól: az írni-olvasni tudás a megelőző évszázadokban a magas műveltség biztos jele volt. A felvilágosodás idején éppen azért szorgalmazták olyan nagyon az alfabetizmus terjesztését, mert úgy vélték, ezáltal a magas műveltség válik általánossá, s nagy meglepetést (csalódást) jelentett az akkori teoretikusok számára, amikor rádöbbenek, hogy az új olvasók többsége frissen szerzett tudását nem műveltségszerzésre, hanem szórakozásra, szabad idejének *elműltetésére* használja.

⁸⁹ Jolles, 1982, 239.

A szórakozási igények kielégítésére persze megfelelő, nem reflektált befogadást feltételező olvasmányanyagra volt szükség, s e tömegessé váló olvasói igény természetes (spontán) módon az egyszerű formák sajátos mutációit hozta létre az írott irodalom piacán. A szóhasználat nem véletlenszerű: mint erről korábban, Petőfi és Jókai kapcsán már esett szó, valóban létrejött az irodalmi piac, amelyen az üzleti nyereség vált a legfőbb értékmérővé. Ez az ízlés inflálódásához, a közönségi irodalom trivializálódásához vezetett: az egyszerű formák mutációi a 19. században már nem a természet részeként jöttek létre, hanem nagyon tudatos munkával, a közönség igényeit kifejező lappangó kánonra figyelve hozták létre őket, egyben befolyásolták ezt a kánont, s tették mindezt a magas irodalom nyílt kánonának megvetése közepette.

A 19. század Jókai-típusú sikerszerzői tehát arra éreztek rá, hogy a szóbeliségből frissen kinőtt, magas műveltséggel nem rendelkező olvasók, az „új olvasóközönség” mentalitása alapvonásaiban az egyszerű formák közönségének szellemi állapothoz áll közel: természetesként fogadnak egy olyan világot, amelyben nem a lélektan, hanem a csodák játsszák a főszerepet. Ezzel mintegy kompenzálják azt, amit a valós világban tapasztalnak. Ráadásul a csodák az esetek jelentős részében az általuk jól ismert, reális vonásokkal lefestett világból, reális vonásokkal rendelkező szereplők köréből bontakoznak ki; könnyen támadhat tehát az a benyomásuk, hogy amit olvasnak, az maga a valóság. Jártukban-keltükben a történet hőseivel akár összefuthatnának, s ha ez így van, akkor egyszer talán velük, olvasókkal is megesnek az életet szebbé és boldogabbá varázsoló csodák.

Mindez egybevág a mese Wieland-féle 18. század végi – Jolles által idézett, de kritikával fogadott – definíciójával, mely szerint ez a műfaj az emberi természet két alapvető, ugyanakkor egymással ellentétes hajlamát képes egyszerre kielégíte-

ni: egyrészt a csodák, másrészt az igaz és természetes utáni vágyakozást. A kettőnek Wieland szerint természetesen megfelelő kapcsolatban kell állnia egymással: előlött örködni az ízlés feladata. Fontos, hogy a német szerző Jolles által ismeretett gondolatmenetében kifejezetten az írásba foglalt műmeséről értekezik, s elhatárolja magát a szóbeliség dajkameséitől, melyek rendjén valók és terjeszthetők az oralitás körén belül, de lenyomtatni nem kell őket.⁹⁰

Wieland tehát a szóbeli forma írásba foglalt megfelelőjéről, egy sajátos írásos forma megeremtéséről adott hírt. Az általa megfogalmazott elvekkel összhangban a 19. század folyamán egész regényírói iskola alakult ki, mely – trivializálódott változataiban is – mintegy ellenformáját képezte a műfaj kanonizálódott változatának. Ez utóbbi minden téren, beleértve a belső történések ábrázolását is, az arisztotelészi értelemben vett valóságosságra törekedett. A korabeli kritikusok pedig, ha regényről írtak, szintén a teremtett világ valóságosságára, a lélektani ábrázolás hitelességére figyeltek elsősorban. Ami pedig ennek az elvárásnak nem felelt meg, azt elítélték vagy éppen hallgatással sújtották. Bizonyos tekintetben érthető ez, hiszen az egyszerű formák sajátos mutációja nyomán létrejött közönségregény az esetek többségében a klisék és sztereotípiák világába vezette olvasóját: a piac, az üzleti siker tömegtermelést követelt. A Wieland által megkövetelt *ízlés* e területen többnyire nem működött, s talán emiatt nem működtek a korabeli kritikusok szenzorai akkor sem, amikor a *valóságos* elvárásaival ugyan ellentétes, de a maga nemében *ízlés*es mű került a szemek elé.

Tény tehát, hogy a 19. században már létezett, és azóta is létezik egy olyan speciális *szellemi lét*, amely alapot biztosít egy sok tekintetben a mese egyszerű formájára visszavezet-

⁹⁰ Jolles, 1982, 230.

hető, de attól mégis erősen különböző irodalmiság kibontakozásához. Jolles éppen azért nem értett egyet Wieland mese-definíciójával, mert az már nem az eredendő egyszerű formát írja körül, hanem annak modern mutációját, az ember természetes (reális) és a csodás iránti hajlamát egyszerre kielégíteni képes narrációt. A mese viszont eredendő állapotában mint *egyszerű forma* maga is természetes képződmény volt, azaz nem reflexív viszonyban állt a reálissal, hanem – a maga csodáival együtt – részét képezte az ember természetes világának.⁹¹

A 19. századi regényírókat, közöttük Jókait (s kései utódait) tanulmányozva viszont éppen a Wieland-féle mutáció lesz számunkra érdekes, amellyel Jolles ugyan nem foglalkozott, vizsgálatáról azonban – amint a mostani könyv tőle származó mottójából is kiderül – úgy nyilatkozott, hogy *az a legnagyobb irodalomtudományos érdekességgel bír*.

SUE PÉLDÁJA

A fiatal Jókai számára sokáig példaképnek számító Eugène Sue különösen sikeresnek bizonyult a valós és csodás iránti hajlam együttes kielégítésében. Miközben reális, esetenként szinte naturális leírásait adta a párizsi külvárosok nyomorú és szennyes világának, erkölcstelen és erkölcstelenségbe taszított embereinek, szereplői közül a *jók* élete csodálatos átváltozásokon ment át, míg a *rosszak* elnyerték méltó büntetésüket. Munkái közül a *Párizs rejtelmei* igazi tömegolvasmánnyá vált, s nem csupán Franciaországban. Számptalan nyelvre lefordították, magyarul többször is megjelent, legutóbb 2001-ben, átdolgozott és kiegészített kiadásban, Kovács Ilona és Keresztúrszki Ida kísérelésével. Keresztúrszki igen érdekes gondolatmenetéből kiderül, hogy Sue esztétikai szempontból

⁹¹ Jolles, 1982, 232.

maga sem becsülte túlságosan sokra munkáját, irányregényként viszont hasznosnak tartotta. Idézte a regény azon sorait, amelyekben a narrátor a következőképpen értékeli az általa elmesélt történetet:

[...] egyedül az a meggyőződés ösztönzött minket e hosszú, fárasztó és nehéz mű [elkészítése] során, hogy felébresszünk némi nemes szimpátiát a szegény, ám becsületes emberek és az egyszerű, ártatlan tisztesség iránt, és undort, ellenszenvet, borzalmat és jogos félelmet keltsünk mindaz iránt, ami velejéig tisztátalan és bűnös [...] ...erről a műről [...] minden nehézség nélkül elismerjük, hogy művészeti szempontból rossz könyv, azonban fenn tartjuk, hogy erkölcsi szempontból nem rossz könyv...⁹²

A közönség azonban éppen nem tartotta a munkát sem hosszúnak, sem fárasztónak. Már csak azért sem, mert első megjelenése idején mindig csak egy-egy részlettel ismerkedhetett meg belőle. A regény ugyanis a *Journal des Débats* tárcarovatában látott napvilágot, a folytatások 1842 júniusától kezdve több mint egy éven át követték egymást.⁹³ A korabeli tudósítások szerint a *folyt. köv.* pszichológiája tökéletesen működött. A kávéházak és könyvtárak kevés pénzü olvasói egymás kezéből szedték ki a lapot, de a történet azokat is magával ragadta, akiknek nem jelentett gondot az újság megvásárlása. Kovács Ilona szerint

[...] sokat idézett példa a külügyminiszter esete, aki állítólag gyászos arccal rontott be egy reggel hivatalába, kezében újságot lobogtatva, mire beosztottai nemzetközi válságra gyanakodtak, de a miniszter kétségbeesetten feljajdult: „A Bagoly meghalt!”⁹⁴

⁹² Keresztúrszki, 2001, 735.

⁹³ Keresztúrszki, 2001, 736.

⁹⁴ Kovács, 2001, 722.

Annak köszönhetően pedig, hogy a szereplők életének csodás átváltozása reális környezetrajz szövetébe ágyazódik, soruk jobbra fordulását valóságosnak tartották. A *csoda* tehát nem kérdőjelezte meg a regény szövetének alapvető realitását. Éppen ellenkezőleg, a valós szövet megkérdőjelezhetlenné tette a csodák realitását: amit az olvasók elemi igazságérzete (a naiv morál) megkövetelt, azt a regény valóra változtatta. Mindez Sue esetében odáig ment, hogy a történetet nem fikcióként olvasták. Ezt a befogadói magatartást egyébként támogatta, hogy a regény először a valós hírek közlésére szakosodott hírlapban jelent meg, melynek hasábjain éppen Sue, (valamint Dumas és Balzac) történeteivel jelent meg első ízben a fikció.⁹⁵ A szereplőket létező alakoknak gondolták, és Sue-n keresztül megkísérelték velük levél útján felvenni a kapcsolatot. Mindenekelőtt persze Rodolphfal, az álruhás herceggel, akiről úgy gondolták, hogy miután a regény pozitív szereplőinek, Violaszáznak és a Bicskásnak az életét boldoggá varázsolta, most már ők is számíthatnak jótéteményeire.

Ezen persze ma már jót mosolygunk (noha nem is olyan régen, az első brazil folytatásos szappanopera televíziós sugárzása idején Magyarországon is gyűjtés indult Isaura, a rabszolgálynak megváltására), a mű azonban irányregényként kétségtelenül működött: megnövelte a társadalom érzékenységét, és felkeltette szolidaritását a peremre szorultak iránt. A segélykérő levelek írói egy részének élete valóban jobbra fordult: esetenként Sue maga küldött nekik pénzadományokat, máskor a regény által érzékennyé tett jómodú olvasóitól kért számukra segítséget. A szolidaritás szervezett formát is öltött: egy munkáslap megjelentette azok listáját, akik Sue-höz fordultak segítségért, hogy akiben a regény olvastán feltámadt az emberbarátság, rájuk találhasson. Lyonban és Bordeaux-ban pedig,

⁹⁵ Keresztúrszki, 2003; Barbier-Lavenir, 2004, 164.

megfogadva Sue regénybeli javaslatát, kölcsönintézetet alapítottak, mely kamatmentes hitelt nyújtott a rászoruló munkanélkülieknek.⁹⁶

Sue példáját azért ismertettem ilyen hosszan, mert rajta keresztül megérthető, miként kapcsolódhatott össze irányzatoság és népszerűség az 1840-es évek fiatal magyar íróinak, közöttük Jókainak az irodalomszemléletében. A siker titka abban a sajátos regényformában rejlik, mely a mese egyszerű formájának 19. századi mutációjaként a frissen alfabetizált, de magas műveltséggel nem rendelkező befogadók részére olyan lehetséges világokat hozott létre, amelyeknek ugyanúgy természetes alkotórészüik a csoda, mint a Grimm testvérek történeteinek. Alakjaik nem fejlődnek, a *jó* és a *rossz* eleve világosan elkülönül egymástól, esetenként egyetlen személyen belül („nemes rabló”), így nincsen szükség bonyolult lelki folyamatok ábrázolására. A művelt olvasó az ilyen típusú művek önfelelt befogadásának nehezen adja át magát, vagy ha igen, azt a bűnözés borzongásával, behúzott függönyök mögött teszi. Pedig ha az *ízlés* nem válik a *siker* áldozatává, akkor az egyszerű formák kései leszármazottai a maguk módján szintén értékesek lehetnek. Ahhoz azonban, hogy a magas irodalom kánónán szocializálódott olvasó ezt felismerje, nyitottnak kell lennie. Be kell látnia, hogy létezik a regénynek egy olyan típusa, amelyet nem a valószerű, hanem a csodás tesz működképesség, és be kell látnia azt is, hogy az ilyen típusú műalkotások között éppen úgy léteznek jó és még jobb, mint rossz és még rosszabb alkotások.

Akárcsak a magas kánon körén belül.

⁹⁶ Keresztúrszki, 2001, 739.

A PÁLYAKEZDŐ NOVELLÁK

Látni valami olyasmit, amiben nem lehet részünk.

Ez a Habermas által leírt⁹⁷ reprezentatív nyilvánosság alapképlete. A lovagi tornák, a királyi udvarok nagy nyilvános eseményei, az esküvők színes gazdagsága, a temetési szertartások komor pompája éppen olyan távoliak és csodálatosak, ugyanakkor magától értetődő módon létezőek voltak a középkor és kora újkor száját tátó, írástudatlan tömege számára, mint a mesék távoli és csodálatos helyszínei. Másként fogalmazva, amint a feudális hierarchia csúcsán helyet foglalók világa nem számukra valóként, de a maga természetességében létezett, ugyanúgy létezett a maga természetességében az „Óperenciás-tengeren is túl” játszódó történetek csodás világa, amelyen senki sem kérte számon saját környezetének realitásait.⁹⁸

Az alapképlet a 19. században esetenként úgy értelmeződött át, hogy a befogadó számára is valósággá válhat a regények csodáinak valósága: adott tehát a szemléletről résztvevővé válás lehetősége. Valamiféle naiv pandanja jött létre így a *részvételen* alapuló polgári nyilvánosságnak: a mese egyszerű formájának Sue-típusú, 19. századi mutációja a reális szövegében való elhelyezéssel hitelesítette a csodát, s ily módon elképzelhetővé tette azt, hogy csodák bárki életében bekövetkezzenek. Nem tűnt el azonban az egzotikumok iránti kíváncsiságra épülő reprezentatív nyilvánosság képlete sem. Olyan művek vitték tovább ezt, amelyek időben és/vagy térben meghatározhatatlan, távoli és különös helyszíneket/szereplőket választottak maguknak, s ahol/akik esetében a naiv morál elvárásai éppoly akadálytalanul juthattak érvényre, mint a népmesék szövegében.

⁹⁷ Habermas, 1999, 55–63.

⁹⁸ Jolles, 1982, 244.